

Araştırma Makalesi/Research Article

“Hoşça bak zâtına...”: İslâm-Osmanlı ‘Ben-Anlatıları’ Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme

Look at yourself delightfully: Evaluation of Self-Narrative on Islamic-Ottoman Literature

İHSAN FAZLIOĞLU

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
Istanbul Medeniyet University, Faculty of Letters, Department of Philosophy

(ihsan.fazlioglu@medeniyet.edu.tr), ORCID: 0000-0002-4312-210X

Geliş Tarihi/Date of Arrival: 31.12.2023

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 10.01.2024

Fazlıoğlu, İhsan. ““Hoşça bak zâtına...”: İslâm-Osmanlı ‘ben-anlatıları’ literatürü üzerine bir değerlendirme.” *Ceride* 1, no. 2 (Aralık/December 2023): sayfa/pp 1-11.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10667260>

Öz

Bu makalede İslam temeddününde, bahusus Osmanlı kültüründe ‘ben-anlatısı’ kavramının iliştilerilebileceği eserler üzerinde durulacaktır. Ancak amaç konuyla ilgili bir döküm vermek değildir. Daha ziyade belirli örüntülerden hareket ederek hangi metinlerin ‘ben-anlatısı’ kavramı altına düşebileceğine işaret etmektir. Belirli bir tertip, düzen içerdiği düşünülduğünde örüntülerin gelişigüzel değil, tersine belirli bir nazârî etkinliğin uzayında varlığa geldikleri söylenebilir. Bu nedenle ‘ben-anlatısı’ kavramı, herhangi bir kültürün nazârî uzayının bir uzantısı olarak düşünülebilir. İşte bu

çalışmada Osmanlı kültürünün nazarî uzayı dikkate alınarak hangi tür kültürel örüntülerin 'ben-anlatısı' olarak değerlendirilebileceği üzerinde durulacaktır. Salt nazarî bir tasvirle yetinilmeyecek, her bir örüntü için örnekler de verilecektir. Özellikle bilgin ve sûfî gibi farklı kültürel birimleri temsil eden kişilerin hayat hikâyelerini ele alan tabakât kitaplarının nasıl 'ben-anlatısı' metni olarak okunabileceği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Ben-anlatıları, Osmanlı, literatür, tabakât kitapları, bilim eserleri.

Abstract

In this article, I will focus on works to which the concept of 'self-narrative' can be attached in Islamic civilization, more specifically in Ottoman culture. However, the aim is not to give an inventory of the subject. Rather, it is to point out which works can fall under the concept of 'self-narrative' deriving from certain patterns. Considering that they contain a particular order and composition, it can be said that said patterns are not random, but rather come into existence in the space of a certain theoretical activity. Therefore the concept of 'self-narrative' can be thought of as the extension of the theoretical space of any culture. In this study, taking account of the theoretical space of Ottoman culture, I will focus on which cultural patterns can be considered as 'self-narrative'. Examples will be provided for patterns where only theoretical descriptions are insufficient. In particular, the emphasis will be on how tabaqât books, which cover the life stories of people representing different cultural identities such as scholars and Sufis, can be read as 'self-narrative' works.

Keywords

Self-narratives, Ottoman, literature, boks of tabaqât, scientific texts.

Bir önceki 'ben-anlatıları' çalıştayında "'Öz. ne'nin kıyâmı: 'Ben', 'Biz' ve 'Kendilik' hakkında nazarî bir çözümleme" başlığıyla yaptığım sunumda 'ben' denilen 'ontik-birim'in ontolojik bir tabakalaşmaya tabi olduğunu dile getirmiştım.¹ Bu *taksîm-i zâtîye* göre, topluluk içine doğan insan *eğitim*

1 İhsan Fazlıoğlu, "Öz.ne'nin kıyâmı: 'Ben', 'Biz' ve 'Kendilik' hakkında nazarî bir çözümleme," *Ceride* 1, no.1 (Haziran 2023): 45-63.

(*terbiye*) denilen süreçle bir *kişilik* (*şahsiyet*) kazanır; bu *kişiliğin* işlevi ile *benlik*, yani *ben* dediğimiz birim ortaya çıkar. Kişi, toplum içinde örgün ve yaygın öğretim (talim) yoluyla toplumsallaşır; bu sürecin sonunda bir *kimlik* (*hüviyet*) tahsil eder ve ortaya çıkan sūrete, kimliğe işaret edildiğinde *biz* kavramı meydana gelir. Üçüncü tabakada, birinci ve ikinci tabakadan geçip *bâliğ* olan yani belirli bir biyolojik gelişmişliğe erişen ve *âkil* olan yani bi'l-kuvve tüm zihnî imkânlarını bi'l-fiil mümkününe dönüştürebilecek gücü kazanan; aslî fâil olma makamına yükselen; aklını, muhâkeme yoluyla eylemlerini yönlendirebilecek şekilde kullanabilen *kendilik* (*haysiyet*) tezâhür eder; bu *zuhûra ferd/birey/özne* denir. Bu çerçevede, *haysiyet*; *şahsiyet* ve *hüviyetin* üstünde kurulu ancak yeni bir *ontik tabakadır*. Bu nedenle, topluluk ve toplumun, terbiye ve talimin, benlik ve bizliğin, aidiyetin ve mensubiyetin, kısaca şahsiyetin ve hüviyetin verdiklerinden bağımsız bir ferdiyet/bireylik, bir haysiyet, kısaca bir kendilik kurulamaz. Kendilik dediğimiz bu üst-bilinç durumuna 'öz' de denebilir; ya da Yunus Emre'nin deyişiyile *kend'öz*;² Fahreddin Râzî'nin kavramsallaştırmasıyla *el-zât el-mahsûse*.³

Şimdiye değin söylenenler *kendiliğin idrâki* (*idrâk el-zât*) yani bilgisi ile ilgilidir. *Kendiliğin*, haricî dünyada *gerçekleşmesi* (*tahkîk el-zât*) yani mekân-zaman sahnesinde kendini temsil etmesi nasıldır? Bu sorunun yanıtı kısaca şudur: Kend'öz, kendini, bir topluluk yani kişilik ve benlik içindeki ya da bir toplum yani kimlik ve bizlik içindeki *eylemlerinde* temsil ve ifâde eder. Başka bir deyişle, kend'öz'ün hem kendini idraki hem de başka birinin (ötekinin) o kişiyi idraki, ancak kişinin eylemlerine yönelerek, kişinin eylemlerinde kendini ele verdiği, kendini temsil ettiği ölçüde mümkündür. Hatta daha da ileri giderek, şu söylenebilir: Kend'öz; kişilik ve kimlikte temsil edilirse de kendini hiç bir zaman tam olarak ele vermez. Daha da önemlisi, kend'öz de, kendini yine kendi eylemlerinde idrâk eder, yakalar ve fark eder. Bu nedenlerle, Platoncu anlamda, kend'öz'ü başkalarında görerek daha iyi tanıyabiliriz. Bu tespitler bize şunu gösterir: '*Ben-anlatıları*' başlığı altına düşen metinlerde, dikkat edilecek en önemli nokta insanın kend'özünü dışarıda saf bir şekilde temsil ve ifade edemeyeceğidir. Dolayısıyla bu metinlerde ya ben ya da biz üzerinden ve içinden bir temsil ve ifade söz konu-

2 İhsan Fazlıoğlu, "İlim: Kendini, kendi-olmayanlara ilemek," içinde *Yunus'durur Benim Adım*, ed. Özkan Gözel (Ankara: Yunus Emre Enstitüsü, 2022), 97-116.

3 Fahreddin Râzî, *el-Metâlib el-âliye min el-ilm el-ilâhî*, thk. Muhammed Abdusselâm (Beyrut: Dâr el-kutub el-ilmîyye, 1999): c. 1, 17.

sudur. Elbette kend'öz, ben ve biz içinde erimiş, bi'l-kuvve, gizil olarak mevcuttur çünkü benliğe ve bizliğe birliğini veren, onları bir arada tutan kendiliktir; kend'özdür. *Ben-anlatılarında*, *idrâk el-zât* ile *tahkîk el-zât* arasındaki cedelî/diyalektik ilişki de her daim göz-önünde bulundurulmalıdır. Çünkü, kısaca, eylem, *irâdî* ve *ihtiyârî* olduğundan kend'öz, kendini, başkalarının idrâkini yönlendirecek şekilde temsil edebilir. O kadar ki, ben-anlatıları kimi zaman kend'öz'ün kendini örtmesinin bir *aracı* olabilir. Örnek olarak, her insan geçmişini şimdinin uzantısı hâline getirerek hikâyeye eder. Başka bir deyişle, insan şimdiiyi, ulaştığı durumu gerekçelendirmek, hatta meşrulaştırmak için, geriye doğru, içinde yaşadığı şimdiiyi verecek bir geçmiş üretebilir. Öte yandan, Platoncu tespit dikkate alındığında, *başkasına ilişkin anlatı*, ya da *ötekinin anlatımı*, bu anlatıyı yapanın *ben anlatısının* bir *yansıması*, bir *optik temsili* olabilir. Daha yalın bir deyişle, kend'öz, başkasını, ötekini anlatırken; överken, hatta eleştirirken kendini ele verebilir.

Bir önceki '*ben-anlatıları*' çalıştayında yaptığım sunumun bu kısmî yeniden ifâdelendirmesi, *İslâm-Osmanlı 'ben-anlatıları' literatürü üzerine bir değerlendirmem*in nazarî zeminini oluşturur. O kadar ki, neredeyse yazma kültürü içinde kaleme alınmış tüm eserler, bu nazarî çerçeve içinde ben-anlatısının birer unsuru olarak değerlendirilebilirler. Bu makalede hiç şüphesiz ben-anlatılarıyla ilgili tüm literatürü kuşatan bir döküm/envanter sunacak değilim. Ayrıca böyle bir döküm hazırlanmadan İslâm-Osmanlı temeddününde ben-anlatıları literatürünün bir bütün olarak taksîm ve tasnîf edilmesi, modellenmesi de mümkün değildir. Burada daha çok yukarıda işaret ettiğim nazarî çerçeveye uygun, şimdiiye değin edindiğim tecrübeler ışığında bazı eserlere işaret etmek ve bu eserlerin ben-anlatıları başlığı altında değerlendirilebilmelerinin imkânına dikkat çekmek istiyorum:

İlk elde bir kişinin kendi hayat hikâyesini yazması (yani oto-biyografi) bir ben-anlatısı olarak düşünülür. Elbette bu anlatımın tarzı değişik olabilir; doğrudan tarihî bir döküm vermek; bir seyahatnâme içinde kendini ifâdelendirmek; rüyalarının eşliğinde kendini ele vermek ya da mektuplar ile kendini, kendine ya da üçüncü bir kişiye anlatmak, vb... Ancak, örnek olarak, Taşköprülüzâde'nin (ö. 1561) *el-Şekâik el-nu'maniyye fî ulemâ el-devlet el-Usmâniyye* adlı tabakât kitabı farklı cihetlerden ben-anlatıları literatürünün bir parçası olarak görülebilir.⁴ Zaten Taşköprülüzâde, eserde bizzat

4 Taşköprülüzâde, *el-Şekâik el-nu'maniyye fî ulemâ el-devlet el-Usmâniyye*, nşr. Seyyid Muhammed Tabâtabâî Behbahâni (Mansûr) (Tahran, 2010).

kendi hayat hikâyesini verir. Ancak eserin bütününe odaklanıldığında Taşköprülüzâde'nin ben-anlatısına eklenecek pek çok malzeme bulmak mümkündür. O kadar ki, Osman Bey'den kendi zamanına kadar yaşayan Osmanlı âlim ve âriflerini seçisi, anlatışı, birbiriyle ilişkilendirmesi Taşköprülüzâde'nin zihniyeti, fikriyatı hatta hissiyatı hakkında bilgi verir. Çünkü eser, daha çok Taşköprülüzâde'nin âdiyet ve mensubiyet duyduğu geleneğin bir resmidir. Örnek olarak, Osmanlı ilmî ve irfânî silkinin başlangıç noktası olarak Dâvud Kayserî'yi kabul etmesi ve Molla Fenârî için biçtiği makam bu resmin bir ifâdesi olarak okunabilir. Daha da ilginç olanı Bursalı Kâdîzâde Rûmî'nin, ilmî etkinliğini Osmanlı Ülkesi'nde yürütmemesine, dolayısıyla köken anlamında değil de, bu anlamda bir Osmanlı âlimi olmamasına rağmen *Şekâik*'te kendine yer bulması, bahsettiğimiz zihniyetin bir izdüşümüdür⁵. Benzer pek çok örnek verilebilir. Ancak biz *Şekâik*'in ben-anlatıları açısından başka bir özelliğine geçmek istiyoruz: Taşköprülüzâde, Hocazâde'nin hayat hikâyesini verirken -ki, *Şekâik*'in en uzun maddelerinden biridir.- "Babam dedi ki," diyerek Hocazâde'nin muîdi yanı asistanı olan babası Muslihuddin Mustafa'dan anlatılar aktarır. İlginç olan bu anlatıların bir kısmı, asistanı Muslihuddin Mustafa'ya, doğrudan Hocazâde'nin, kendisi hakkındaki anlatıları, hikâyeleri hatta itiraflarıdır. O kadar ki, Hocazâde, ilmi, akranları ile yarışmak için tahsil ettiği ve mevki-makam kabul ederek ilmî çalışmalarından uzaklaştığına dair pişmanlığını bile dile döker.⁶

Kanaatimce Osmanlı döneminde kaleme alınmış Türkçe *Şekâik* ve *Zeyilleri* ile Arapça kaleme alınmış *Şekâik* ve *Zeyilleri* başta olmak üzere, *Tabakât* kitapları, *Tezkireler* vb. metinler yukarıda çok kısa temas ettiğimiz çerçevede 'ben-anlatısı' mefhumu açısından okunabilirler. Özellikle bu metinlerin içlerinde hayat hikâyeleri anlatılan âlimlerin ve âriflerin bizzat kendileri hakkındaki 'rivâyetleri' saf ben-anlatısı olarak görmek mümkündür. Yalnızca Osmanlı merkezlerinde, yani Anadolu ve Balkanlar'da değil, bahuş Arap coğrafyasında, Necmeddin Gazzî'nin (ö. 1651), *el-Kevâkib el-sâ'ire bi-a'yân el-mi'et el-âsire*; Hâfâcî'nin (ö. 1659) *Habâya el-zevâyâ fîmâ fî el-ricâl min el-bekâyâ ve Reyhânet el-elibbâ ve zehret el-hayât el-dunyâ*; İbn İmâd'ın (ö. 1679) *Şezerât el-zeheb fî ahhbâr men zeheb*; Muhibbî'nin (ö. 1699), *Hulâsat el-eser fî a'yân el-karn el-hâdî 'aşer*; Murâdî'nin (ö. 1791), *Silk el-durer fî a'yân el-karn el-sânî 'aşer*; Cebertî'nin (ö. 1825), *Acâ'ib el-*

5 *Şekâik*, 18-20.

6 *Şekâik*, 118-129.

âsâr fî el-terâcim ve el-ahbâr; Şevkânî'nin (ö. 1834), *el-Bedr el-tâli' bi-mehâsini men ba'd el-karn el-sâbi'*; Abdurrezzâk el-Baytâr'ın (ö. 1917), *Hilyet el-beşer fî târih el-ğarn el-sâlis 'aşer...* gibi kaleme alınan pek çok eser sayılabilir. Bu eserler, yukarıda *Şekâik* için dile getirilen özellikler açısından dikkate alınabilirler. Tam bu noktada, hem klasik dönemde İslam temeddünün muhtelif coğrafyalarında hem de Osmanlı Ülkesi'nde kaleme alınan bazı tabakât (biyografi) eserlerinde, özellikle müellifle çağdaş isimlerin, bizzât gelen 'istek' üzerine kendi biyografilerini yazıp müellife gönderdiklerine ilişkin tarihî kayıtları göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü ilk bakışta tabakât müellifinin yazdığı düşünülen bir âlimin, bir siyâsinin, hatta bir şâirin biyografisi, bizzat kendileri tarafından kaleme alınmış ve müellife gönderilmiş olabilir. Bu da söz konusu biyografileri bir '*ben-anlatısı*'na dönüştürür.

Biraz geriye gidilirse, mesela, Abdurrahman Bistâmî'nin (ö. 1454) *Durret el-tâc el-resâil ve ğurret minhâc el-vesâil* adlı eseri ilk bakışta bir ben-anlatısı eseri olarak görülmez.⁷ Ancak eserin içine girildiğinde Bistâmî'nin gittiği şehirler, ders aldığı ve ders verdiği isimler, telif ettiği kitaplar vb. konularda bilgi verdiği görülür. Bu şehirlere verdiği lakaplar, bahsettiği âlim ve ârifler için kullandığı övgü ifadeleri bile Bistâmî'nin kendi hakkında ciddi bilgiler sunar. O kadar ki, eserde, Girit adasında 1408/1409 tarihinde gayrimüslim âlimlerle yapılan toplantıya katılmasından, Molla Fenârî'yle girdiği karşılıklı hoca-öğrenci ilişkisine dair pek çok malumatla karşılaşılır. Hatta Bedreddin Simâvî'ye (ö. 1420) [Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Mahmûd] okuttuğu *Sayhat el-bûm fî hevâdis el-rûm* adlı eserinin, Bedreddin Simâvî'nin mesiyantik fikirlerinin kaynağını olabileceğine dair bir izlenim bile edinilebilir. Osmanlı Ülkesinde kaleme alınmış *Durret* gibi eserler yanında farklı içeriklere sahip *keşkûl*, *fehrese*, *sebet*, vb. tarzdaki eserlerin de ben-anlatıları çerçevesinde ciddi bir şekilde tahlil edilmesi gerekir. *Keşkûl* yani *heybe*, yetişmiş bir âlimin ömür boyu okuduğu eserlerde kendince ilginç bulduğu paragrafları yazması ve ciltleyip yanında taşımasıdır. İçerikleri, bu tür eserleri meydan getiren âlimlerin yönelimleri, tercihleri, dikkatleri vb. konularda bize çok şey söylerler. *Fehrese* ve *sebet* tarzındaki eserlerse bir âlimin yetişme ve tahsil sürecinde ders aldığı hocalar, onların çevreleri, ulema ağları, okunan ve okuduğu eserler vb. pek çok konuda bilgi verirler. Mağrib kaynaklı olmakla birlikte daha sonra Maşruk coğrafyasında da

7 Nuruosmaniye, nr. 4905. Ayrıca bkz.: İhsan Fazhoğlu, "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü's-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî," *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi*, no. 2 (1996): 229-240.

yaygınlaşan, özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısında çoğalan bu tür eserler âlimleri, belirli *ilişki-ağları* içinde yakalamamızı sağlarlar. Örnek olarak, bu tür eserler, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Hicaz'da Ahmed Kuşâşî (ö. 1661), Muhammed Bâbilî (ö. 1666), İsâ Seâlibî (ö. 1669) ve Muhammed Mağribî (ö. 1683) gibi âlimlerin eliyle başlatılan tecdîd hareketinin mensupları, hocaları, öğrencileri, ilmî zincirleri, siyâsî ilişkileri, mütedavil kitaplar, önem verdikleri ve öne çıkardıkları konular, okuttukları dersleri vb. konularda pek çok bilgi verirler. Mesela Abdullah Ayyâşî'nin *Mâu el-mevâid* diye de bilinen *el-Rihlet el-Ayyâşîyye li'l-bukâ el-Hicâziyye* adlı iki ciltlik eseri bu açıdan son derece dikkat çekicidir.⁸ Diğer bir örnek Küçük Hâmid Efendi diye tanınan Hâmid b. Yusûf el-Bândırmevî'nin (ö. 1758) *Sebet el-Bândırmevî* olarak tanınan *Câmi rivâyât el-fehâris ve lâmi icâzât ehl el-fehâris* adlı eseridir.⁹ Bândırmevî bu eserinde kendi ilmî ağının vermesinin yanında, özellikle mensup olduğu Esad Yanyavî (ö. 1731) ve çevresi hakkında ciddi bilgiler kaydeder. Bu ve benzeri örnekler dikkate alındığında Osmanlı Ülkesi'nde bahsedilen tarzda kaleme alınan eserlerin ben-anlatıları açısından dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekir. Bunun yanında, Yazma Eser Kütüphaneleri'nde bulunan *ulema* ya da *öğrenci mecmuaları* da, bu mecmuaları kaleme alan kişilerin hayat hikâyeleri hakkında oldukça ilginç malzeme içerirler.

Ulema biyografilerine tahsis edilen, bir tür *Şekâik* tarzında kaleme alınan, ancak son derece farklı bir formata sahip Âkif-zâde el-Âmâsî'nin *Kitâb el-mecmû' fi el-meşhûd ve el-mesmû'* adlı eseri, ilk elde başkası, öteki hakkında kaleme alınan bir tabakât kitabı olarak görülebilir.¹⁰ Ancak Âkif-zâde'nin eserine aldığı isimler, bu isimleri *vucûdiyyûn* ve *şuhûdiyyûn* olarak iki bölmesi; şuhûdiyyûn lehine konumlanması, vucûdiyyûn mensuplarını dönemindeki değer dairesi içinde oldukça sert eleştirmesi; İstanbul'da Palabıyık Mehmed Efendi'nin İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve el-tenbîhât* adlı eserini okuttuğunu duyunca doğruca İstanbul'a gidip yüz-yüze görüşmesi vb. tasvirler yalnızca hayat hikâyesi verilen kişileri tanınamamızı sağlamazlar; aynı zamanda Âkif-zâde'nin dinî, ilmî ve ictimâî yönelimlerini bilmemize ve Meşşâî ve Ekberî çizgiye karşı hissiyatını tespit etmemize imkân verirler. Yukarıda "kend'öz, başkasını, ötekini anlatırken; överken, hatta eleştirirken kendini ele verebilir." cümlesini kurarken kast ettiğimiz tam da bu tür anla-

8 Nşr. el-Şeyh Ahmed b. Abdullah el-Mizyedî, (Beyrut, 2011).

9 Nşr. Abdülkâdir b. Ömer Âyâz el-Bûcâkî, (İstanbul, 2020).

10 Millet Kütüphanesi, Ali Emiri nr. 2557. Ayrıca bkz.: Çev. Hikmet Özdemir (İstanbul, 1998).

tılardır. Âkif-zâde'nin bu eserinde 'başkalarında temsil' edilen kişiliğini tespit etmek, mesela, tasavvuf hakkında kaleme aldığı *Mir'ât el-nâzırîn fî mu-nebbihât el-mutasavvifet el-tâhirîn*¹¹ ile *Muhimmât el-sûfiyye*¹² adlı eserlerindeki tasavvufî tutumunu daha iyi anlamamızı sağlayabilir. Bu çerçevede Âkif-zâde'nin *Mecmu el-hâl* adlı eserinin de bir tür ben-anlatısı olduğuna işaret etmekle yetinelim.¹³

Herhangi bir bilim dalında kaleme alınan eserler, ben-anlatıları mefhumunun misdâkına mutabakat gösterebilir mi? İlk elde "elbette göstermez." denecektir. Çünkü doğal olan bu eserlerin, ele aldıkları teknik konuya hasredilmeleridir. Ancak İslâm-Osmanlı temeddününde kaleme alınan, farklı alanlardaki eserlere baktığımızda, hem bizzat müellifin hem de nadir de olsa rivâyette bulunduğu başka isimlerin kendilerine ilişkin hikâyelerini tespit edebiliyoruz. Örnek olarak Gulâm Sinan, *Şerh el-fethiyye fî ilm el-hey'e* adlı eserinde hocası Ali Kuşçu ile bizzat derslerde yaptığı müzakerelerini, itirazlarını ve kendi tercihlerini verir.¹⁴ Bunları verirken kullandığı kelimeler, ifade tarzı, kurduğu cümleler bize Gulâm Sinan'ın tabiatı hakkında ciddi malzemeler sunar. Bu alanda fazla örnek vermeyeceğiz; ancak altını çizmekte fayda var: Şerh ve hâşiye gibi yazım teknikleri ile kaleme alınmış eserlerde hiç umulmayan bir anda müellifin kendisi hakkında malumatla karşılaşılabilir. Örnek olarak, Fethullah Şirvânî'nin, Nasîruddin Tûsî'nin *el-Tezkire fî ilm el-hey'e* adlı eseri üzerine kaleme aldığı *Şerh*, Bursalı Musa Kâdîzâde tarafından kendine verilen icâzeti içermesinin yanında, başta Uluğ Bey ve Ali Kuşçu olmak üzere Semerkand matematik-astronomi okulunun üyeleriyle ilgili hiç umulmadık bilgiler verir. O kadar ki, bu bilgiler ışığında Şirvânî'nin karakteri ve çağdaşlarıyla olan ilişkileri hakkında ciddi malumat edinmek mümkündür.¹⁵

Eleştiri içerikli metinler, özellikle eleştiriye kaleme alan kişinin kendi ve etrafıyla ilgili önemli anlatıları içerebilir. Örnek olarak, Kutbuddin Şirâzî'nin *Fealtu fe-lâ-telum* adlı eserinde, yalnızca Muhammed el-Himâzî adlı bilginin *Tibyân el-mekâsîd el-tezkire* adlı çalışmasının başta *et-Tuhfet el-şâhiyye* ol-

11 İstanbul Atatürk Kitaplığı Nâdir Eserler Osman Ergin Yazmaları nr. 892.

12 İstanbul Atatürk Kitaplığı Nâdir Eserler Osman Ergin Yazmaları nr. 356.

13 Bursa Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4027.

14 Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah nr. 1504.

15 "The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A Basis for Ottoman Philosophy and Science," *Journal for the History of Arabic Science*, no. 14 (2008): 3-68. Ayrıca bkz.: "Osmanlı felsefe-biliminin arkaplanı: Semerkand matematik-astronomi okulu," *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi* 1, no.14 (2003): 1-66.

mak üzere kendi eserlerinden satır satır intihâl olduğunu göstermesini ve Himâzî'nin eleştirilerine verdiği cevapları bulmuyoruz. Aynı zamanda hocaları Nasîruddin Tûsî, Mueyyeddin Urdî, Muhyiddin Mağribî başta olmak üzere Merağa matematik-astronomi okuluyla ilişkileri; ayrıca başında bulunduğu Tebriz matematik-astronomi okulu ve üyeleri Cemâl el-Türkistânî, Fazlullah el-Ubeydî ve Kemaleddin Fârisî gibi meslektaşları ve öğrencileriyle münasebetlerine dair görüşlerine ve çağındaki sorunlara nasıl yaklaştığına dair pek çok malumat elde edebiliyoruz. Denebilir ki, diğer kaynaklarda oldukça halim ve selim bir kişilik olarak gösterilen Şîrâzî'nin bu eserinde hasmına yönelttiği ağır eleştirileri, hatta hakaretleri okuyunca 'daha derin' bir Şîrâzî ile karşılaşılıyor. ¹⁶ Benzer durum, Ebû Bekir Zekerîya Râzî'nin *Kitâb el-Şukûk alâ Calinus* ¹⁷ ya da İbn Heysem'in *el-Şukûk ala Batlamyus* gibi eleştirel eserlerde de söz konusudur. ¹⁸

Oldukça ilginç bir örnek de İshak Tokadî'nin *Nazm el-ulûm* adlı eseridir. Bu eserde Tokadî, Türk edebiyat geleneğinde kendi oğlu Fazlullah'ı merkeze alarak örnek-bir genç yetiştirme düşüncesinin ilk örneğini verir. Ancak oğlunun adı bile 'kendiliği'ni ihsâs ettirir. Çünkü Fazlullah, Muhammed Birgivî'nin oğlunun adıdır. Bu da Tokadî'nin Birgivî meşrep olduğunu gösterir. Nitekim eserin muhtevası da buna işaret eder. Tokadî'nin, oğlu üzerinden anlattığı, önerdiği, eleştirdiği, karşı çıktığı her şey kendini yansıtır. O kadar ki, oğlu için hazırladığı kitap okuma listesi bile Tokadî'nin kendiliğini temsil eder. ¹⁹

Verilen örnekleri çoğaltmak mümkündür: Seyahatnâmeler, menâkıbnâmeler, şiirler, bâtnî metinler, takvimler, zayıçeler, hem tıp hem de kimyadaki mücerreb-nâmeler, şehirlerdeki muhtelif zümreleri ele alan 'garîb' risâleler, vb. Özellikle tüm çeşitleriyle menâkıbnâmeler katmanlı, hatta birbirine girgin yapılarıyla ben-anlatıları için olmazsa olmazdırlar.

Şimdiye değin söylenenleri şu şekilde özetleyebiliriz: 'Ben' mefhumu tek bir misdâka sahip değildir; başka bir deyişle birden fazla misdâkı olabilir. Bu çerçevede 'ben' mefhumunu *çatı-kavram* olarak görebiliriz. Bu çatı-kavramın altına düşen alt-kavramları bölümlemenin aşağı tarafına doğru ayırmak, yukarı tarafına göre ise aynı kümenin bir elemanı kabul etmek ge-

16 Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Milli nr.1302.

17 nşr. Mehdî Muhakkık, Tahran 1993.

18 Haz./Çev.: Fatma Zehra Pattanoğlu, Ahmed Nureddin Kattan, Zehra Akkuş (Ankara, 2022).

19 Nşr.: Şükran Fazlıoğlu, *Örnek Bir Genç Olmak -XVII. Yüzyılda İshak Tokadî'nin Nazm el-Ulûm Adlı Eserinde Zihniyet ve İlimler* (İstanbul, 2020).

rekir. Bu tespit ben-anlatıları kavramını **i.** kendilik, **ii.** benlik ve **iii.** bizlik şeklindeki katmanlı ve girgin yapısıyla birlikte dikkate alınmayı gerektirir. Özellikle metinlerdeki anlatılarda hangisinin ifade edildiği, dile getirildiği önemlidir. Ancak yine de, kend'öz'ün, kendini ancak kendilik, benlik ve bizlik üzerinden ve içinde temsil edebileceğini unutmamak gerekir. Çünkü onlara birliğini veren, dolayısıyla bir-arada tutan kend'öz, kendini her zaman açık ve seçik olarak izhâr etmez; saklar, örter, kasıtlı olarak yanlış yönlendirir; hatta bazen salınım halinde bırakır. Bu salınım en iyi eleştiri içerikli metinlerde müşâhede edilebilir. Kısaca dendiği; İslâm-Osmanlı dönemindeki hemen her alandaki metinler bu açıdan oldukça zengin malzeme sunarlar.

Kaynakça

- Abdullah Ayyâşî. *el-Rihlet el-Ayyâşîyye li'l-bukâ el-Hicâziyye (Mâu el-mevâid)*. Neşreden el-Şeyh Ahmed b. Abdullah el-Mizyedî. Beyrut, 2011.
- Abdurrahman Bistâmî. *Durret el-tâc el-resâil ve ğurret minhâc el-vesâil*. Nuruosmaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 4905.
- Âkif-zâde el-Âmâsî. *Kitâb el-mecmû' fî el-meshûd ve el-mesmû'*. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri nr. 2557. Çeviren Hikmet Özdemir. İstanbul, 1998.
- , *Mir'ât el-nâzirîn fî munebbihât el-mutasavvıfet el-tâhirîn*. İstanbul Atatürk Kitaplığı Nâdir Eserler Osman Ergin Yazmaları, nr. 892.
- , *Muhimmât el-sûfiyye*. İstanbul Atatürk Kitaplığı Nâdir Eserler Osman Ergin Yazmaları, nr. 356.
- , *Mecmu el-hâl*. Bursa Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 4027.
- Ebû Bekir Zekeriya Râzî. *Kitâb el-Şukûk alâ Calinus*. Neşreden Mehdî Muhakkık. Tahran, 1993.
- Fazlıoğlu, İhsan. "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü's-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî," *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*, no.2 (1996): 229-240.
- , "Osmanlı felsefe-biliminin arkaplanı: Semerkand matematik-astronomi okulu," *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi* 1, no. 14 (İstanbul): 1-66.
- , "The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A Basis for Ottoman Philosophy and Science," *Journal for the History of Arabic Science*, no. 14 (2008): 3-68.
- , " 'Öz.ne'nin kıyâmı: 'Ben', 'Biz' ve 'Kendilik' hakkında nazârî bir çözümleme," *Ceride* 1, no. 1 (Haziran 2023): 45-63.
- , "İlim: Kendini, kendi-olmayanlara ilemek." *Yunus'durur Benim Adım*, editör Özkan Gözel. Ankara: Yunus Emre Enstitüsü, 2022. 97-116.
- Fazlıoğlu, Şükran. *Örnek Bir Genç Olmak -XVII. Yüzyılda İshak Tokadî'nin Nazm el-Ulûm adlı eserinde Zihniyet ve İlimler*. İstanbul, 2020.
- Fahredden Râzî. *el-Metâlib el-âliye min el-ilm el-ilâhî*. Thk. Muhammed Abdusselâm. Beyrut: Dâr el-kutub el-ilmîyye, 1999.

- Gulâm Sinan. *Şerh el-fethiyye fî ilm el-hey'e*. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah nr. 1504.
- Hâmîd b. Yusûf el-Bândırmevî. *Câmi rivâyât el-fehâris ve lâmi icâzât ehl el-fehâris (Sebet el-Bândırmevî)*. Neşreden Abdülkâdir b. Ömer Âyâz el-Bûcâkî. İstanbul, 2020.
- İbn Heysem. *el-Şukûk ala Batlamyus*. Hazırlayan/Çevirmen: Fatma Zehra Pattanoğlu, Ahmed Nureddin Kattan, Zehra Akkuş. Ankara, 2022.
- Kutbuddin Şîrâzî. *Fealtu fe-lâ-telum*. Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Milli, nr.1302.
- Taşköprülüzâde. *el-Şekâik el-nu'maniyye fî ulemâ el-devlet el-Usmâniyye*. Neşreden Seyyid Muhammed Tabâtabâî Behbahânî (Mansûr). Tahran, 2010.